

It-Tempju li Nbena b'Tant Imħabba

*F'Għeluq il-Mitejn u Hamsin Sena mit-Tqegħid u t-Tberik
tal-Ewwel Ĝebla tat-Tempju Monumentali tan-Nadur*

Mons. Ġużeppi Cauchi

Mitejn u ħamsin sena ilu nghata bidu ghall-bini tal-Knisja Parrokkjali preżenti – Tempju Monumentali u ġoġi arkitektoniku mibni minn missirijietna b'imħabba kbira ghall-glorja t'Alla u tal-patruni glorjuži tal-parroċċa l-Appostli San Pietru u San Pawl.

L-Erezzjoni tal-Parroċċa

Lejn qrib it-twaqqif tal-parroċċa tan-Nadur, Dun Karlu Magri l-Arcipriet tal-Matriċi ġewwa l-Kastell li minha in-Nadur kien jagħmel parti, kien imdaħħal sewwa fiż-żmien. Bil-lejl il-Kastell kien jissakkar, u ma tantx kien possibbli li f'każ ta'bżonn, l-Arcipriet Magri jilhaq l-irħula mbegħeda tal-Gżira Ghawdxija. Barra dan, in-nies ta' dawn l-irħula, specjalment fix-xhur tax-xitwa, kienu jsibuha diffiċċi ħafna biex imorru fil-Knisja Matriċi halli jircievu s-Sagamenti. Għalhekk minħabba dawn id-diffikultajiet, x'uħud kienu jmutu mingħajr is-sagamenti u l-assistenza tas-saċċerdot. Kien għalhekk li l-Isqof David Cocco Palmieri fis-sena 1688, barra ż-żewġ Parroċċi tax-Xewkija u tal-Ġharb, li kienu nqatgħu mill-Knisja Matriċi tal-Assunta fis-snin 1678 u 1679 rispettivament mill-Isqof Mikiel Ġilormu Molina, hass il-ħtiega li jwaqqaf erbä Parroċċi oħra ġodda; dawk ta' Sannat, Xaghra, Nadur u Żebbuġ.

Il-Bini tal-Knisja Parrokkjali fuq l-ħolja 'Ta' Nadur'

Il-bini tal-Knisja Parrokkjali tan-Nadur jaf il-bidu tiegħu għar-rieda tal-Isqof David Cocco Palmieri, meta fl-istess digriet tat-twaqqif tal-parroċċa tan-Nadur li jgħib id-data tat-28 t'April 1688, bil-ġenerożiata` tal-Gran Mastru Gregorjo Carafa, għiet akwistata ukoll biċċa art pubblika fuq l-ħolja 'Ta' Nadur' biex hawn tinbena l-Knisja Parrokkjali qalb numru ta' djar li xi wħud minhom kellhom jitwaqqgħu biex jagħmlu aktar spazju għal din il-Knisja Parrokkjali li kellha tinbenna. "Ahna nordnaw lil Dun Bernard Haber, biex jibni ghall-kumdita' tal-poplu, knisja parrokkjali fuq spazju pubbliku fuq l-ħolja tan-Nadur, minflok xi djar li qiegħdin hemm" ⁱ Minn hawn missirijietna bdew il-ħidma tagħhom, u b'obligu u imħabba spiritwali bdew il-bini tal-Knisja Parrokkjali ta' qabel din preżenti. Huma kif ġew ordnati mill-Isqof Palmieri kellhom minkejja l-faqar tagħhom iġorru u jgħinu b'ħilithom kollha għal ġar tal-ġebel ghall-bini tal-Knisja mill-barrieri li kien hemm fil-qrib. Intant, sakemm beda jsir użu minn din il-Knisja Parrokkjali, missirijietna ghall-kura pastorali tagħhom kif jordna

l-imsemmi digriet, għamlu użu mill-kappella ta' Santa Marija tal-Qala li lejha l-parroċċa tagħna thares b'tant rispett. Kien minn hawn li missirijietna bdew jircievu l-ewwel sagamenti u kura spiritwali fl-ewwel snin tat-twaqqif tal-parroċċa. Ta' dan, is-Santwarju Nazzjonali tal-Inimkulata Kuncizzjoni tal-Qala huwa mhux ħlief 'id materna' li laqgħa fi ħdanu lil tant erwieħ għatxana ghall-kura spiritwali fl-ewwel snin tat-twaqqif tal-parroċċa. Lejn dan is-Santwarju, l-parroċċa tan-Nadur thares b'għożja kbira u tgħożż mhux ftit ir-rabta spiritwali li nibtet miegħu b'tant imħabba matul is-snин.

Wara l-ġurnata tal-10 ta' Ĝunju 1689, meta f'dan il-jum il-Kappillan Dun Bernard Haber ha il-pussess tal-parroċċa, il-bini tal-knisja l-ġdidha beda minnufi. Il-knisja proġġettata kienet waħda mdaqqsu għal dawk iż-żmenijiet. Kellha tul ta' 11 il-qasba u wisa ta' 3 qasbiet u erbat ixbar, li jiġu 22 metru tul u 7 metri wiesa bil-qisien tal-lum. Kellha wkoll magħha żewġ sagristi li sa mis-sena 1698 f'waħda minhom kien diġa` qed isir il-quddies fil-Ħdud u l-Festi. ⁱⁱ B'ċertezza, minn Lulju tas-sena 1705 'i quddiem bhala Knisja Parrokkjali, ma jissemmiex iż-żejed is-Santwarju tal-Qala, imma dik li fir-registri parrokkjali hi msemmija għall- "Gloriosissimi Apostoli San Pietro e San Paolo". Hu żgur għalhekk li f'din is-sena l-bini tal-knisja tista' tgħid li kien lest għal kollo u kienet bdiet tiffunzjona.

Mitejn u Hamsin Sena ilu Titqiegħed l-Ewwel Ĝebla tal-Knisja Parrokkjali Preżenti

Meta kienu għaddew biss madwar ħamsin sena mill-bini ta' din l-ewwel knisja kien diġa` beda jinhass li hi żgħira għall-poplazzjoni li bdiet tikber sewwa. Fiż-żmien il-Parrokka tal-Kappillan Dun Salv Galea, il-poplazzjoni tan-Nadur kienet żidiedet sewwa, tant li fl-istatus animarum li kien sar fl-ġhid il-Kbir tas-sena 1744, il-Kappillan Galea halla miktub li l-insara fi ħdan il-parroċċa tiegħu, kienu jammontaw għal 1143 persuna, u li miegħu kellu tliet qassissin li kienu qed jgħinu fil-kura pastorali tiegħu. Għalhekk fis-sena 1753 il-Kappillan Galea flimkien mal-poplu Naduri resqu talba lil Gran Mastru Emanuel Pinto de Fonceca biex tingħata biċċa art pubblika biex tkun tista' titkabar il-Knisja Parrokkjali, liema talba kienet għiet milqugħha f'Jannar tas-sena ta' wara. ⁱⁱⁱ Seba` snin wara din it-talba l-Isqof Bartilmew Rull fil-5 ta' Ĝunju 1760 meta kien qed jagħmel il-viżta pastorali

*Il-Knisja Parrokkjali tan-Nadur
Ritratt meħud lejn tniem is-seklu dsatax / bidu tas-seklu għoxrin.*

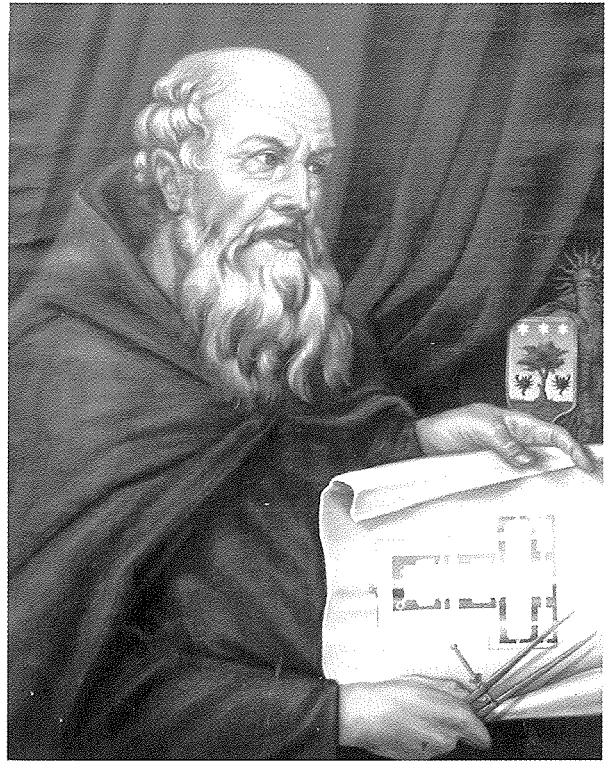
tiegħi fin-Nadur kien innota ukoll il-problema taċ-ċokon tal-Knisja Parrokkjali. Kien żmien meta l-bidu tal-bini ta' knisja akbar u monumentali kien fil-qrib. Tliet xhur biss wara din il-viżta pastorali x-xogħol tal-bini ta' knisja ġdida, akbar madwar dik eżistenti kien beda. Fit-28 ta' Settembru tal-imsemmija sena kien ingħata bidu bit-tqegħid u t-tberik tal-ewwel ġebla tagħha.

Kienu għadhom ma għaddewx ħafna snin mill-bini tal-ewwel knisja. Uhud mill-benefatturi ta' din il-knisja kienu għadhom ħajjin. Bħal fil-bqija tal-irħula Ghawdxin, anke fin-Nadur, kien hawn faqar kbir. Barra dan, l-ġebel biex tinbena l-knisja l-ġdida, kellu kollu jittella' n-Nadur minn postijiet oħra. Imma peress in-Nadurin ta' dak iż-żmien hassew huma wkoll il-bżonn ta' knisja akbar, allura l-ideja ta' bini ta' knisja ġdida ma nhassitx bħala kapriċċ, u għalhekk waqt li l-ewwel knisja baqgħet toffri servizz pastorali, għie deċiż li tinbena oħra ġdida fuq l-istess post tal-qadima minnflokk li din titkabbar. Meta tpoġġa l-artal maġġur preżenti fis-sena 1975, waqt li kienu qed isiru l-pedamenti tiegħi, fuq il-presbiterju inkixfu xi uħud mill-hitan ta' din l-ewwel knisja.

Il-Kappillan Galea konxju mill-bżonn urġenti ta' knisja akbar, xtaq li jibni wahda mdaqqsa u artistika. Għalhekk kien hemm bżonn li jittqabba arkitett ta' ħila. Hawn, għajnejn il-Kappillan Galea u l-poplu Naduri waqgħu mill-ewwel fuq l-Imghallem Ĝuże` Bonnici (1705-1779), Arkitett tal-Ordn tal-Kavallieri ta' San Ģwann, u li qabel kien diġa` wera ħila kbira fil-bini tal-Knisja ta' San Pubblju tal-Furjana, u knejjes oħra fil-Belt Valletta. Fil-pjanti tiegħi għall-bini tal-knisja ġdida fin-Nadur, l-Arkitett Bonnici għamel użu minn disinji oħra li kienu thejjew qabel mill-Kapuċċin, Fra Ĝużeppi Grech, imlaqqam "Tal-Qrolli", mill-Isla. It-tberik u t-tqegħid tal-ewwel ġebla tal-knisja l-ġdida – dik preżenti, sar nhar il-Hadd 28 ta' Settembru 1760, preċiżament 250 sena ilu. Il-bini ha numru ta' snin u ra diversi għalliema. L-ewwel wieħed kien in-Naduri Mikkel Pisano, iktar tard dan il-bini tkompli minn Mastru Karlu De Brincat u wara minn Mastru Anton Gafa`.

Il-Bini tal-Knisja

Kif wieħed jista' jara sal-ġurnata tal-lum, din il-knisja ġiet ipprogettata fuq zuntier għoli, mhux biss biex

Fra Giuseppe Grech
Li minn fuq disinji tiegħi l-Arkitett Bonnici ippjanta
l-Knisja Monumentali tan-Nadur.

din il-knisja tidher arjuža u mdawla sewwa minn ġewwa, imma biex iktar 'il quddiem id-dfin li kien beda jsir fl-ewwel knisja, jitkompla issa fil-knisja l-ġdida wkoll. Ma kienx hemm bżonn ta' thaffir biex jitpoġġew il-pedamenti, għaliex il-blat samm tal-ġħolja fejn hi mibnija serva propju għal dan il-ġhan. Dwar il-progress tal-bini nafu li meta saret il-Viżta Pastorali tal-Isqof Ġwanni Pellerano fis-sena 1774, din il-knisja ġdida kellha l-parti ta' wara tagħha kważi lesta. Waqt din il-vista l-Isqof kien hegġeg biex kulħadd ikompli jaġhti seħmu fil-bini tal-knisja halli dak li kien nbeda snin qabel jitwassal finalment fi tmiemu.^{iv} Il-Kappillan Dun Salv Galea ħadem bla heda biex ix-xogħol tal-bini tal-knisja jitkompla bla dewmien. L-istoriku Acille Ferres fil-ktieb tiegħi *Descrizione delle Chiese, f'Paġna 600* kiteb hekk; "Għall-imħabba li kelli lejn l-Appostli San Pietru u San Pawl Patruni tan-Nadur, fis-sena 1760 hu beda jibni knisja akbar u isbah. Il-bini fil-biċċa l-kbira tiegħi tela' bil-ġbir li hu tant thabat għalih". Ghalkemm thabat bis-shiħ, biex jibni u jara lesta din il-knisja, il-Kappillan Galea ma rnexxilux jaraha lesta għaliex hu miet fis-26 ta' Frar 1778 fl-etià ta' 65 sena. Hu ndifen fl-istess knisja li tmintax il-sena qabel beda jibni, li bla dubju ta' xejn kellha tkun monument għalih fuq qabru għal dejjem.

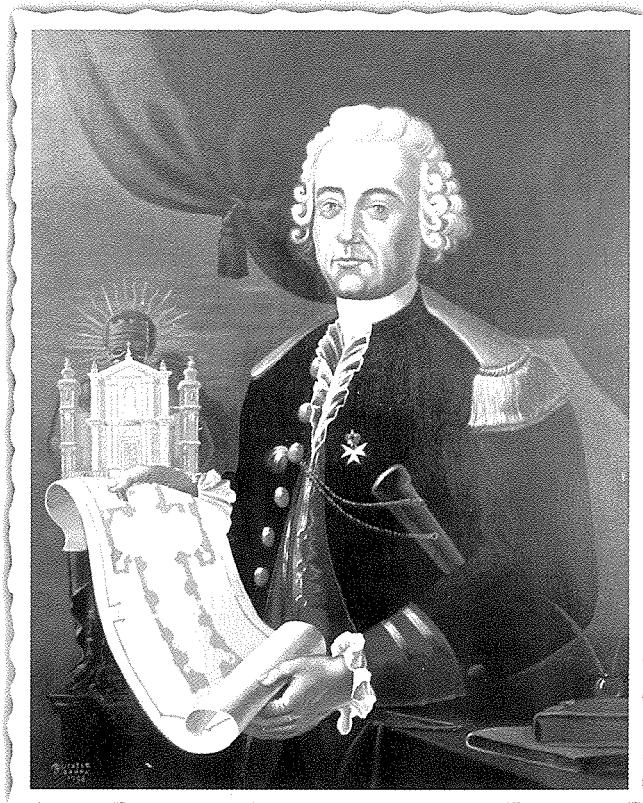
Wara l-mewt tal-Kappillan Galea kompla imexxi il-parroċċa tan-Nadur Dun Franġisk Sapiano bhala Vigarju Parrokkjali fejn aktar tard intaghżel bhala Kappillan tal-istess parroċċa wara konkors li sar. Fid-19 ta'Ottubru 1778 Dun Franġisk Sapiano ha il-pussess

bħala l-hames Kappillan tal-Parroċċa tan-Nadur. Iż-żmien li fih il-Kappillan Sapiano ha t-tmexxija tal-Parroċċa f'iddejha ma kienx xi wieħed sabiħ. Kien snin li fihom il-gżejjjer tagħna raw taqlib kbir, għaliex ġarbu t-toqol ta' tlett għamliet differenti ta' hakkiema. Waqt li s-setgħa tal-Kavallieri kienet qed tnin ftit ftit, gew il-Franċiżi u warajhom l-Inglizi.

Dan il-Kappillan kien konxju mix-xewqa tal-poplu Naduri, li kien ħerqan ħafna li l-knisja mibdija mill-Kappillan Galea titkompla u titlesta f'qasir żmien, u għalhekk mhux biss kompla fix-xogħol tal-bini, talli ħaseb ukoll għat-tiżżejjen tagħha. Ta' min isemmi hawn il-lampier tal-fidda li għadna sal-lum narawh fil-korsijsa tal-knisja, li huwa wieħed mill-opri tal-Kappillan Sapiano. B'xorti tajba, meta Napuljun invada lil Ghawdex u s-suldati tiegħi telgħu telgħu n-Nadur, minn fejn serqu diversi paramenti sagħi mill-knisja, dan il-lampier flimkien ma' ogħġetti oħra tal-fidda ma nsteraqx għaliex l-antenati tagħna kienu għarfu bil-periklu li jista' jinqala` u għalhekk kienu ħbewhom fil-bir li hemm fuq iz-zuntier tal-istess knisja.^v

L-Inawgurazzjoni tal-Knisja il-Ġdida fis-sena 1804

Il-bini tal-knisja l-ġdida li nbniet madwar il-qadima, fis-sena 1804 kien kważi tlesta kollu. Kien propju f'din is-sena, wara li kienet inħattet dik qadima li l-Kappillan Sapiano li kien ilu jmexxi l-Parroċċa tan-Nadur għal sitta u għoxrin sena shah, kellu x-xorti li hu stess bħala delegat tal-Arcisqof Vincenzo Labini,

Guże' Bonnici
L-Arkitett tal-Ordni tal-Kavallieri ta' San ġwann
Arkitett tal-Knisja Parrokkjali tan-Nadur.

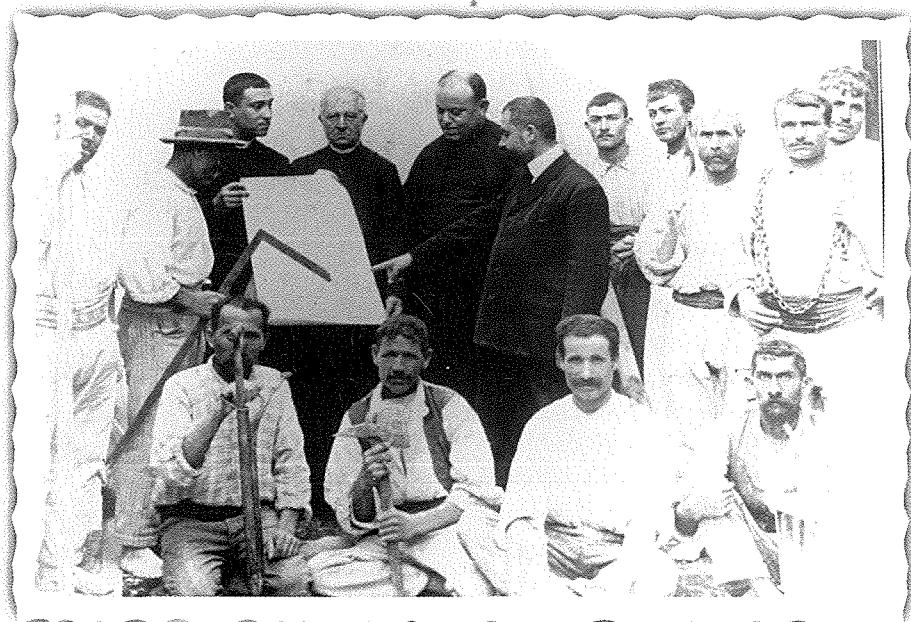

Il-Knisja Parrokkjali tan-Nadur qabel ma' fis-sena 1907 bdiet titkabbar bil-bini tan-navi, faċċata u koppla.

ibierek u jiftah solennement din il-knisja ġdida li issa kienet bil-bosta akbar u majestuża minn dik ta' qabel. Huwa fatt, li l-iktar li baqa' jissemma mill-ġenerazzjonijiet ta'wara kien l-Arċipriet Kan. Dun Martin Camilleri. U dan għandu mertu kbir, ghaliex kien hu li kabbar u sebaħ bil-kbir it-Tempju Monumentali tan-Nadur. Perό daqs tant ieħor għandhom mertu wkoll ż-żewġ Kappillani li għadna kif semmejna, l-Kappillan Galea li poġġa l-pedamenti u beda jibni l-knisja, u l-Kappillan Sapiano, li komplu u ġab fi tmiem il-bini tal-knisja. Ma'dawn ir-Rghajja Spiritwali, ma nistgħux inħallu barra u ma nsemmux ukoll lill-antenati tagħna, in-Nadurin ta' qabilna, li ghalkemm ghexu f'faqar kbir, dejjem urew imħabba lejn l-Appostli San Pietru u San Pawl, u b'heġġa liema bhala, stinkaw u kkontribwew, biex aħna llum qiegħdin ingawdu s-sbuħija ta' dan it-Tempju.

Il-Bini tan-Navi, Faċċata u Koppla

Wara din il-ġraja kellhom tista' tgħid jgħaddu qrib mitt sena meta l-ewwel Arċipriet tan-Nadur, il-

L-Arċipriet Kan. Martin Camilleri, ma' Dun Anton Camilleri, Dun Ġużepp Haber, flimkien ma' Prof. Francesco Saverio Sciortino u numru ta' ħaddiemha oħra meta fil-bidu tas-seklu għoxrin kienet qed titkabbar il-Knisja Parrokkjali tan-Nadur.

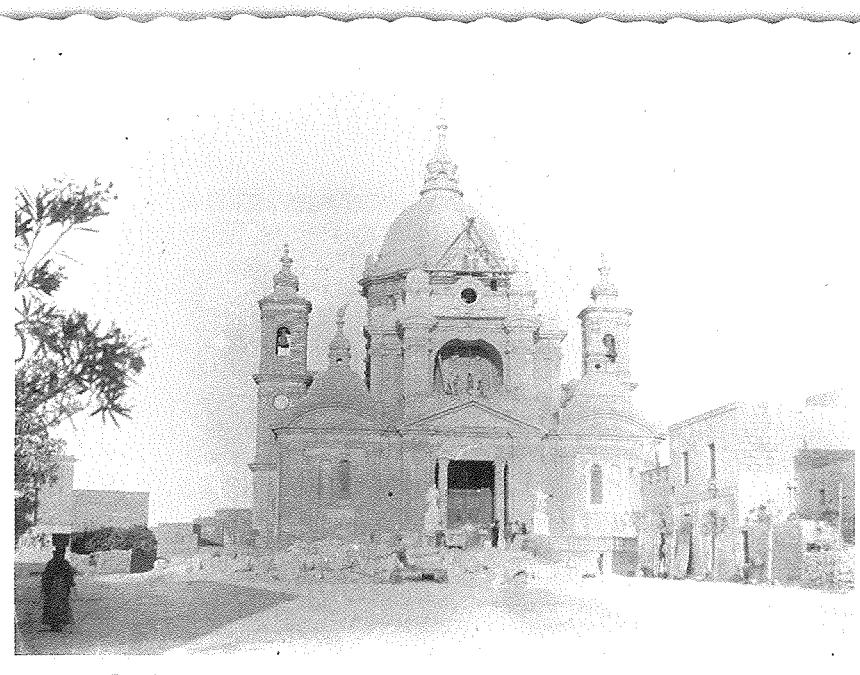
*Il-Knisja waqt li kienet qed titkabbar.
Ritratt meħud fis-sena 1909.*

mibki Kan. Dun Ĝwann Camilleri flimkien mal-poplu Naduri urew il-htiega li din il-knisja titkabbar u tkompli ssir iżjed monumentali.

Kellu jkun in-neputi ta' dan l-Arciprijet, il-habrieiki futur Arciprijet Kan. Dun Martin Camilleri, li wara li spicċa l-istudji tiegħu fl-Universitá Pontificia Gregoriana gewwa Ruma, li dahal b'enerġija kbira, imbuttat mill-imħabba tiegħu lejn in-Nadur u lejn il-Patruni tiegħu San Pietru u San Pawl, biex avolja bhal dawk ta'qablu b'tant diffikultajiet, beda jkabbar din il-knisja billi żidilha n-navi, l-faċċata u l-koppla. Din kienet biċċa xogħol ohra kbira, li Dun Martin ffit aktar minn mitt sena ilu fdaha f'idejn il-bravu Franġisku Saverju Sciortino, li kien sar jaſu fiż-żmien meta kien qed jiſtudja gewwa Ruma, biex fl-eta' żgħażugħha tiegħu, ta' 27 sena, irnexxielu jkabbar u jsebbah din il-knisja, kif nafuha aħna llum għal waħda monumentali.

Fis-sena 1907, l-Arciprijet Kan. Dun Ĝwann Camilleri ffit xhur qabel mewtu kien ta' bidu għal dan il-progett ambizzjuż bit-tqegħid u t-tberik tal-ewwel ġebla tal-bini tan-navi li wara tkompli bil-bini

tal-faċċata ġidida tal-knisja u l-bini tal-koppla. ^{vi} It-Tempju Monumentali tan-Nadur ha diversi epoki biex inbena kif nafuh illum. Il-mertu kif diga` ktibna iżjed 'il fuq, prinċipalment imur lura ghall-Kappillani Dun Salv Galea u Dun Franġisk Sapiano, imma xejn inqas ghall-Arciprijet Kan. Dun Martin Camilleri. Kull ġebla li minnha hi ffurmata din il-Bažilika tgħajjat mhux biss lil dawn, imma ukoll

*Il-faċċata tal-Knisja fl-ahħar fażi tax-xogħol tagħha.
Ritratt meħud ffit żmien qabel ma' kienet lestha għal kollo fis-sena 1915.*

It-Tempju Monumentali tan-Nadur kif inhuwa illum. Ĝoġi arkitettoniku mibni minn missirijietna b'tant imħabba għal glorja t'Alla u tal-Appostli San Pietru u San Pawl. Ritratt meħud ffit zmien wara li fis-sena 1967 il-Papa Pawlu VI gholla l-Kollegġjata tan-Nadur għal dinjita` ta' Bażilika Minuri.

lill-antenati tagħna, in-Nadurin ta' qabilna. Kienu huma, li akkost tal-faqar li fiex kienu jgħixu, kellhom il-kapaċċa` jibdew u jtemmu opra hekk kbira u sabiha. Min jaf l-istorja tal-bini ta'dan it-Tempju, jaf kemm dawn batew. Mitt sena ilu meta kienu qed jinbnew in-navi, il-faċċata u l-kopplu tal-knisja, ta' kuljum huma kienu jmorru fil-barriera fil-limiti tax-Xewkija halli minn hemm kienu jaqtgħu u jtellgħu fuq karru tal-injam lura lejn in-Nadur il-ġebel biex tinbena l-knisja. Ma' dan huma kienu ukoll jikkontribwixxu mill-ahjar li jistgħu finanzjarjament.

Dmirna Llum

Wara dawn il-ġrajjiet li ghaddew minnhom missirijietna, dmirna llum hu wieħed li nkomplu nogħżżu u nippreservaw dan it-Tempju Monumentali. Tempju li nbena mhux ġlief b'imħabba min-Nadurin ta' qabilna. Jeħtieg li b'rrikonoxximent lejn dawk ta' qabilna, aħna inkomplu ngħożżu dan il-patrimonju li ksibna u ngħadduh lil dawk ta' warajna isbaħ u aħjar għall-

glorja t'Alla u tal-patruni glorjuži tagħna l-Appostli San Pietru u San Pawl.

Referenzi:

- i) Mid-digriet tat-twaqqif tal-parroċċa tan-Nadur - Arkivju Notarili tal-Belt Valletta:- 792/10 (G.B. Dorbes) 28/4/1688. ii) 'In-Nadur' Vol I. Alex Bonnici Paġna 145. iii) NAG, UG, Licenze Fabriche 2 [1723-1757]; ara kronologikament wara s-27 ta'Awwissu 1753. / Ara ukoll artiklu dwar din is-supplika fil-pubblikazzjoni L-MNARJA – it-tieni ħarġa Ġunju 2009 f'paġni 12 sa 16. Artiklu miktub mis-Sur Toni Calleja mill-Għasri li waqt riċerka li kien jagħmel fl-Arkivju Nazzjonali (Taqsima t'Għawdex) iltaqa` ma' din is-supplika li kienet tinkludi ukoll pjanta tal-ewwel knisja, liema pjanta kienet għiet ippubblikata għal ewwel darba mal-artiklu imsemmi. iv) 'In-Nadur' Vol I Alex Bonnici paġna 236. v) Ibid paġna 273. vi) 'In-Nadur' Vol II Alex Bonnici paġna 266.